

AVRUPA BİRLİĞİ'NİN AVRUPA İNSAN HAKLARI SÖZLEŞMESİ'NE KATILIMI: SAATLER İLERİYE Mİ YOKSA GERİYE Mİ İŞLİYOR?

Dr. Servet Alyanak*

ÖZET

Bu makale, Avrupa Birliği Adalet Divanı'nın (ABAD) Avrupa Birliği'nin (AB) Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne (AİHS) katılımıyla ilgili Taslak Anlaşma'ya ilişkin 18 Aralık 2014 tarihinde verdiği görüşün etkilerini incelemektedir. 47 üye devleti olan Avrupa Konseyi ile AB temsilcilerinin müzakere heyeti AB'nin AİHS'ye katılımıyla ilgili Taslak Anlaşma metni üzerinde 5 Nisan 2013 tarihinde mutabık kalmışlardır. 4 Temmuz 2013 tarihinde AB Komisyonu Avrupa Birliği'nin İşleyişi Hakkındaki Antlaşma'nın (ABİHA) 218(11) maddesi uyarınca Taslak Anlaşma'nın AB Antlaşması ile ABİHA'yla uyumlu olup olmadığına dair görüş talebinde bulunmuştur. 18 Aralık 2014 tarihinde ABAD Taslak Anlaşma'nın AB hukukuna uygun olmadığını belirten, zorlu şartlar ileri süren ve aşağıdaki çalışmada irdelendiği üzere söz konusu katılımın gelecekte oldukça zor bir konu olduğunu ortaya koyan nedenler ileri sürmüştür. Uzun bir süredir AB'nin insan haklarının korunmasıyla ilgili dağınk yetkileri ile AB üye devletlerinin tümünün AİHS'ye taraf olması ve fakat AB'nin AİHS'ye taraf olmamasıyla ilgili çelişki sürekli tartışma konusu olmuştur. Bu makale, ABAD'ın AB'nin AİHS'ye katılımıyla ilgili verdiği 2/13 sayılı görüşü; özellikle akademik camiada AB'nin AİHS'ye katılımına ilişkin bilimsel tartışmaları, bu konudaki ABAD içtihadını ve Lizbon Antlaşması'nın getirdiği değişiklikler yönünden çeşitli bağlamlarda ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliği (AB), Temel Haklar, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS), AB hukukunun özerkliği, ortak sorumluluk mekanizması, ön denetim yöntemi, ön görüş yöntemi, Avrupa Birliği Adalet Divanı'nın 2/13 sayılı Görüşü.

EUROPEAN UNION ACCESSION TO THE EUROPEAN CONVENTION ON HUMAN RIGHTS: DO CLOCKS GO FORWARD OR BACKWARD FOR ACCESSION?

ABSTRACT

This essay examines the impact of the European Union Court of Justice's (EUCJ) opinion, delivered on 18 December 2014, on the draft agreement for the accession of the European Union (EU) to the European Convention on Human Rights (ECHR). On 5 April 2013, the negotiators, representatives of the 47 Council of Europe member states and of the EU, had agreed about the draft accession agreement of the EU to ECHR. The request for an Opinion submitted to the EUCJ on 4 July 2013 by the European Commission pursuant to Article 218(11) of the Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU) whether the draft agreement is compatible with the EU Treaty and TFEU. In its opinion 2/13, delivered on 18 December 2014, EUCJ held that the draft agreement was incompatible with EU law and developed a highly demanding reasoning rendering future accession quite a difficult task, as is set out in more detail in this essay, It has long been discussed that the current EU's fragmented human rights-related competences on protection of human rights and the paradox that, while all the member states of the EU are parties to the ECHR, the EU is not a party to the ECHR. The paper analyses Opinion 2/13 of the EUCJ on EU accession to the ECHR in various contexts, particularly the ongoing scholarly debate on accession of the EU to the ECHR, the jurisprudence of the EUCJ, and the changes to be effected by the Lisbon Treaty.

Keywords: European Union (EU), Fundamental Rights, European Convention on Human Rights (ECHR), EU law's autonomy, co-respondent mechanism, prior involvement, advisory opinion, Opinion 2/13 of European Union Court of Justice.

* Dr. Servet Alyanak (LL.M, Mag. Iur., Ph. D), Kamu Denetçiliği Kurumu (Hakim), servet.alyanak@ombudsman.gov.tr

GİRİŞ

Lizbon Antlaşması¹ AB'nin AİHS'ye katılımını öngörmekle birlikte bu otomatik olarak gerçekleşecek bir husus değildir. Bu amaçla AB'nin Avrupa Konseyi ile bu konuda bir katılım anlaşması yapması gerekmektedir. Uzun bir müzakere sürecinden sonra 2013 yılında bir katılım anlaşması kabul edilmiştir. Bu çalışma, ABAD'ın² yakın tarihli 18 Aralık 2014 tarihinde AB'nin AİHS'ye katılımını öngören anlaşmanın AB hukukuyla uyumunu incelemektedir.

Aslında ABAD ile AİHM arasında üretken bir yargısal etkileşim bulunmaktadır (Pielmann, 1999: 757-780). ABAD daha önce de AİHS'nin özel bir öneminin olduğunu ifade etmiştir.³ Bu iki mahkeme kararları arasında geçmişteki etkileşimin detaylarını vermek bu çalışmanın kapsamını aşar niteliktedir.⁴ Dolayısıyla, bu çalışma, AB'nin AİHS'ye katılımına ilişkin yaşanan tarihi gelişmeler ile AB'nin AİHS'ye katılımının gerekli olup olmadığı ve ABAD'ın 18 Aralık 2014 tarihinde AB'nin AİHS'ye katılımıyla ilgili verdiği kararın analizini içermektedir. Makalenin temel amacı, ABAD'ın AB'nin AİHS'ye katılımına ilişkin tarihi gelişmeleri ve 2/13 sayılı görüşünde bu kararda öne çıkan hususları tartışmaktır.

Makale iki kısımdan oluşmaktadır. Öncelikle, ABAD'ın 2/13 sayılı görüşü öncesi Birliğin AİHS'ye katılımıyla ilgili tarihi geçmiş ve AB'nin insan hakları alanındaki yetkisi ile AB'nin AİHS'ye katılımının gerekli olup olmadığı analiz edildikten sonra ABAD'ın söz konusu görüşünde ortaya koyduğu argümanlar tartışılmıştır.

1. Avrupa Birliği'nin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne Katılımına İlişkin Tarihi Gelişmeler İle Avrupa Birliği'nin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne Katılımı

1.1. Tarihsel Süreç ve Avrupa Birliği'nin İnsan Hakları Alanındaki Yetkisi

AB'nin AİHS'ye katılımıyla ilgili tartışmalar AB entegrasyonunun başlangıç tarihi kadar eskidir (Bu konuda bkz. Schermers, 1978:1-8; Jacqué, 1993: 889). Ancak, Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) Antlaşması ile Avrupa Kömür Çelik Topluluğu (AKÇT) Antlaşması'nın ilk kabul edildiği orijinal halleri bu Antlaşmalar'ın ekonomik niteliği nedeniyle temel hakların korunmasıyla ilgili düzenlemeler içermemekteydi. Bu nedenle başlangıçta, temel amacı ekonomik entegrasyon olan AET ile temel işlevi insan hakları ve demokrasi olan 1949 yılında kurulan ve halihazırda 47 üye devleti olan Avrupa Konseyi arasında hukuki düzenleme alanları itibarıyla bir çatışma çıkması düşünülmüyordu. Siyasi bir birlik oluşturma hedefinin ortaya çıkmasıyla birlikte temel hakların korunması da artık AB entegrasyon sürecinin kapsamına girmiştir (Dobhoff-Dier and Kusmierczyk, 2013: 351).

¹ OJ No. C 306 of 17 December 2007.

² Avrupa Birliği Adalet Divanı terimini karşılamak üzere, ABAD, Adalet Divanı ve Divan kelimeleri kullanılmıştır.

³ Özellikle bu açıdan ABAD kararlarına bkz. Case C-260/89, *ERT v. DEB* [1991] European Court Reports (ECR) I-2925, [41] numaralı paragraf; Case C-17/98, *Emesa Sugar*, [2000] ECR 615; Joined Cases C-402/05 P & C-415/05, *Kadi and Al Barakaat International Foundation v. Council and Commission*, [2008] ECR I-6351, [41] numaralı paragraf.

⁴ ABAD'a göre temel haklar AB hukukunun tamamlayıcı bir parçasıdır. Divan bu bağlamda üye devletlerin ortak anayasal geleneklerinden esinlendiğini ve üye devletlerin taraf olduğu insan haklarını korumaya yönelik uluslararası anlaşmaları kendisine rehberlik ettiğini ifade etmiştir. Bu konuda bkz. Case 11/70, *International Handelsgesellschaft v. Einfuhr- und Vorratsstelle Getreide* [1970] ECR 1125, [4] numaralı paragraf; Case 4/73, *Nold v Commission*, [1974] ECR 491, [13] numaralı paragraf; Case 136/79, *Panasonic* [1980] ECR 2033; Case C-105/03, *Pupino*, [2005] ECR I-5285.

İnsan hakları konusunun AB maddi hukukunun da kapsamına yavaş yavaş dâhil olmasıyla birlikte AB'nin AİHS'ye katılımıyla ilgili tartışmalar başlamıştır.

Birliğin AİHS'ye katılımı Avrupa düzeyinde temel haklar korumasını yeknesaklaştırma ve etkinliğini artırma hedefini taşımaktadır. Aslında bu katılım fikri 1974 yılına kadar gitmektedir. Almanya Federal Anayasa Mahkemesi'nin (*Bundesverfassungsgericht*) *Solange I* kararında⁵ temel hakların korunması konusunda AET'deki düzenleme eksikliğini eleştirmesi ile bu konudaki tartışmalar başlamıştır. 1979 yılında AB Komisyonu, Topluluğun AB'ye katılımını teşvik etmiş ve bu organın AB Konseyi'ni ikna etmesi üzerine, Konsey 1994 yılında ABAD'tan Topluluğun AİHS'ye katılımına ilişkin görüş talebinde bulunmuştur.

ABAD'ın AB'nin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine taraf olması konusunda daha önce 1994 yılında verdiği 2/94 sayılı görüşünde, AB'nin dış yetki kullanımında da sınırlı yetki ilkesine göre hareket etmek durumunda olduğunu, bu ilkenin Topluluğun dış ilişkileri açısından da geçerli olduğunu ve Topluluğun AİHS'ye taraf olması açısından Lizbon Antlaşması öncesi AT Antlaşması içerisinde yasal dayanak bulunmadığını belirtmişti.⁶ Bu şekilde Adalet Divanı, Topluluğun AİHS'ye katılımının mümkün olmadığına ilişkin verdiği görüşte Topluluğun insan haklarıyla ilgili kurallar kabul etmeye yönelik bir genel yetkisinin olmadığını belirtmiştir.

Lizbon Antlaşmasında insan hakları konusunun birincil öneme sahip olduğu çeşitli hükümlerde vurgulandığı görülmektedir. Bu çerçevede, Lizbon Antlaşması kapsamında geçerli olan AB Antlaşmasının 2. maddesinde; “*Birlik, insan onuruna saygı, özgürlük, demokrasi, eşitlik, hukukun üstünlüğü ve azınlıklara mensup kişilerin hakları da dâhil olmak üzere insan haklarına saygı değerleri üzerine kuruludur. Bu değerler, çoğulculuk, ayrımcılık yapmama, hoşgörü, adalet, dayanışma ve kadın-erkek eşitliğinin hakim olduğu bir toplumda üye devletler için ortaktır*” düzenlemesi yer almaktadır.

Nice Antlaşmasına⁷ ek olarak 2000 yılında kabul edilen AB Temel Haklar Şartı AB vatandaşları ile AB'de ikamet eden kişilerle ilgili kişisel, medeni, siyasi, ekonomik ve sosyal haklarıyla ilgili çok geniş bir haklar ve özgürlükler katalogudur.⁸ AB'de yasal bağlayıcılık vasfı olacağı düşünülerek hazırlanan Temel Haklar Şartı başlangıçta sadece bildiri niteliğinde kabul edilmiştir. Yürürlüğe girmeyen Anayasal Antlaşma metni ile ona bağlayıcılık vasfı kazandırma girişimi de Fransız ve Hollandalı seçmenlerin Anayasa metnini veto etmesi ile sonuçsuz kalmıştır. Lizbon Antlaşması Temel Haklar Şartının bağlayıcılık vasfını kabul etmiş ve AB'nin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine taraf olmasını öngörmüştür. AB'nin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine taraf olmasıyla ilgili AB Antlaşmasının 6(2) maddesinde; “*Birlik, İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerin Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi'ne katılır. Bu katılım, Birliğin Antlaşmalar'da belirlenen yetkilerinde değişikliğe yol açmaz*” düzenlemesi yer almaktadır.

⁵ Case 11/70, *Internationale Handelsgesellschaft mbH v. Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel* (*Solange I Case*), 1970 E.C.R. 1125, [1972] 11 Common Market Law Reports (C.M.L.R.) 255.

⁶ ABAD, 2/94 sayılı mütalaasında, Topluluğun AİHS'ye katılmasının mümkün olmadığını bildirmişti. Mütalaaya göre, Topluluğun kurucu Antlaşmaları ve özellikle AT Antlaşması insan hakları alanında genel bir yetkilendirme hükmü içermediklerinden, Topluluk AİHS'ye katılamayacaktır. Bunun yanı sıra AT Antlaşmasının 308. maddesinin de bu katılım konusunda bir yetki üretmesinin söz konusu olmadığına değinmiştir. (Mütalaaya ilgili bilgi verilebilir). Bkz. Opinion 2/94 Accession by the Community to the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms [1996] ECR I-1759.

⁷ *Treaty of Nice*, Official Journal (OJ) (2001) C 80.

⁸ *Charter of Fundamental Rights*, OJ C 326, 26.10.2012, p. 391–407.

AB Antlaşmasının 6(1) maddesindeki düzenlemeye göre, Birlik Antlaşmalarıyla aynı hukuki değere (statüye) sahip olan Avrupa Birliği Temel Haklar Şartında yer alan hakları, özgürlükleri ve ilkeleri tanıır. Lizbon Antlaşması, yürürlüğe girmeyen AB Anayasası Antlaşmasından farklı olarak AB Temel Haklar Şartı metnini bir bütün olarak içermemekle birlikte bu şarta atıfta bulunmaktadır. Avrupa Anayasası ise Temel Haklar Şartını olduğu gibi Anayasa metnine dâhil etmişti. O zaman da Avrupa Konvansiyonunda tartışılan diğer bir alternatif de Temel Haklar Şartını Avrupa Anayasasına veya ona bağlı bir protokole dâhil etme yerine bu şekilde Antlaşmada yapıldığı gibi açık bir atıf yapılarak yasal bir bağlayıcılık kazandırma düşüncesi vardı. AB Komisyonu Temel Haklar Şartının etkin uygulanmasını sağlamak üzere bir Strateji kabul etmiştir.⁹ Komisyon bu Strateji belgesinde Temel Haklar Şartında belirtilen hak ve özgürlüklerin mümkün olan en etkin bir şekilde uygulanmasını amaçladığını beyan etmiştir.

Temel Haklar Şartı insan hakları konusunda günümüzün dünyadaki en güncel ve modern kodifikasyonunu temsil etmektedir (Peers, Hervey, Kenner and Ward, 2004). Lizbon Antlaşmasının getirdiği en önemli yeniliklerden biri, Divanın özgürlük, güvenlik ve adalet alanı ile temel haklar alanındaki yetkisini güçlendirmesidir. Temel Haklar Şartıyla birlikte şu anda AB tam ve ‘görünür’ haklar bildirgesine sahiptir ve bildirgenin kapsamı AİHS’ye kıyasla oldukça geniştir. Lizbon Antlaşması sonrası Temel Haklar Şartı, AB Antlaşmasının 6(1) maddesi uyarınca AB’de birincil hukukun önemli bir kaynağı ve ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır. ABAD artık kararlarında Temel Haklar Şartındaki hak ve özgürlüklere yer vermeye ve yorumlamaya başlamıştır. ABAD Temel Haklar Şartının kapsamında kalan kişi ve konularla ilgili önemli ve kritik kararlar almak zorunda kalacaktır. Sonuçta, AB Antlaşmasının 19(1) maddesinde ifade edilen yetki marifetiyle ABAD, Antlaşmalar uygulanırken ve yorumlanırken Temel Haklar Şartında yer alan ve artık doğrudan uygulanma niteliği olan hak, özgürlük ve ilkelerin gözetilmesini sağlamakla yükümlüdür.

İngiltere ve Polonya'nın Lizbon Antlaşmasına eklediği bir protokolle Temel Haklar Şartının muhtemel etkilerine karşı kendilerine koruma sağlama düşüncesiyle attıkları adım çok tartışmaya açıktır. Lizbon Antlaşması müzakereleri sırasında İngiltere Polonya'nın desteğiyle bu Antlaşmaya Temel Haklar Şartının kapsamıyla ilgili iki maddeden oluşan bir protokol ekletmeyi başarmıştır. Bu protokolün birinci maddesine göre, Temel Haklar Şartı ABAD veya herhangi bir İngiliz veya Polonya mahkemesinin yetkisini, bu iki ülkenin yasa, yönetmelik veya idari hükümleri ile uygulama veya eylemlerini Temel Haklar Şartında yer alan temel hak, özgürlük ve ilkelerle çelişkili bulacak bir şekilde genişletmez. Böylece AB Komisyonu veya üye ülkeler ABİHA'nın 257. maddesi uyarınca İngiltere ve Polonya'yı dava edemeyecektir. İkinci paragraf da Temel Haklar Şartının IV. başlığında ulusal hukuka yapılan atıflar, İngiltere ve Polonya tarafından kendi ulusal mevzuatında Şartta yer alan hak ve prensiplere yer verdiği, tanıdığı oranda bu iki ülke ulusal hukukunda uygulanabilir. Bu protokol ile İngiltere ve Polonya Şartın bağlayıcı yasal etkilerinden bir nevi uzakta kalmayı tercih etmiştir. Protokolün ikinci maddesine göre Şartta ulusal hukuk ve uygulamalara yapılan herhangi bir atfın ancak Şartta yer alan hak ve ilkelerin İngiltere ve Polonya yasaları ve uygulamalarında tanındığı ölçüde geçerli olduğu belirtilmiştir.

Şu anda AİHS'nin AB kurumları üzerinde herhangi bir bağlayıcılığı bulunmamaktadır. Bununla birlikte AB'nin AİHS'ye katılımı sağlandıktan sonra Sözleşme doğrudan bağlayıcı

⁹ European Commission, ‘Communication from the Commission – Strategy for the Effective Implementation of the Charter of Fundamental Rights by the European Union’, COM (19 Oct. 2010): 573 final, 3. http://ec.europa.eu/justice/news/intro/doc/com_2010_573_4_en.pdf (20.02. 2015).

bir hal kazanacaktır. Bununla birlikte, AB Antlaşması'nın 6(2) maddesinde de ifade edildiği üzere, AB'nin AİHS'ye katılımı Birliğin Antlaşmalarda belirlenen yetkilerinde değişikliğe yol açmaz. Bu nedenle, AB'nin AİHS'ye katılımı Birliğin yetkilerinin genişletilmesi için bir temel oluşturamayacaktır (Cremona, 2010: 47).

4 Haziran 2010 tarihinde AB üyesi ülkelerin Adalet Bakanları Konseyi AB Komisyonunu, Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi de 26 Mayıs 2010 tarihinde İnsan Hakları İzleme Komitesini yetkilendirerek AB'nin AİHS'ne katılımı ile ilgili müzakereye resmi olarak 7 Temmuz 2010 tarihinde başlamışlardır. Bu süreç içerisinde gerek ABAD gerek Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) yetkilileri de bir araya gelerek AB'nin AİHS'ne katılımı neticesinde AB aleyhine AİHM'de açılacak davalarda iki Mahkeme arasındaki gelecekte nasıl bir ilişki sağlanacağı hususu da konuşulmuştur. Bu görüşmeler AİHM ile ABAD arasındaki ilişkiyi koordine etme ve güçlendirmeyi amaçlamıştır. Burada bu iki Mahkeme arasındaki ilişki insan hakları ile ilgili konularda yargısal yetki kullanımına ilişkin karmaşık bir bağdır. Burada ABAD kadar AİHM de kararlarında ABAD kararlarına atıfta bulunarak gerekçelendirme yapmaktadır. AİHM de ABAD gibi yargısal yetki kullanımıyla ilgili kendi otonomisi konusunda hassasiyet göstermekte ve ABAD tarafından aslında ele alınan konular hakkında ayrıca değerlendirme yapma özgürlüğünü kendisinde görmektedir. AB üyesi ülkelerin AB hukukunun uygulanmasıyla ilgili aldığı tedbirler ve yaptığı işlemleri kendi insan hakları kriterlerine göre denetleme konusunda AİHM'nin artan bir isteği söz konusudur (Harpaz, 2009: 114-115).

ABAD ile AİHM arasında yaklaşık üç yıl süren teknik görüşmeler neticesinde 5 Nisan 2013 tarihinde Taslak Anlaşma metni kabul edilmiştir (Taslak Anlaşma açısından analiz için bkz. Polakiewicz, 2013: 592-605; De Vries, 2013: 78-79; Lock, 2012: 162-197). Nihayetinde AB Komisyonu, 4 Temmuz 2013 tarihinde AB'nin AİHS'ne katılımıyla ilgili Taslak Anlaşma metnini ABİHA'nın 218(11) maddesi¹⁰ doğrultusunda görüş için ABAD'a sunmuştur.¹¹

Taslak Anlaşma AB'nin AİHS'ye katılımı için gerekli düzenlemeler içermektedir. Anlaşmanın birinci grup hükümleri bu katılımı gerçekleştirmeye yönelik usulî mekanizmalarla ilgilidir. İkinci grup hükümler tamamen teknik mahiyette olup AİHS'de yapılması gereken değişiklikleri içermektedir. Zira AİHS metni Avrupa Konseyi'ne üye devletler bakımından kaleme alınmış temel bir metin olup (Greer and Williams, 2009: 464), AB ne müstakil bir devlet ne de Avrupa Konseyi'nin bir üyesidir. İkinci grup hükümleri arasında AİHS'yle bağlantılı diğer konularla ilgili düzenlemeler yer almaktadır. Anlaşmanın geriye kalan düzenlemeleri de Anlaşmanın yürürlüğe girmesi ve onay süreciyle ilgili nihai hükümler içermektedir. Taslak Anlaşmanın da AİHS'nin tamamlayıcı (mütemmim) bir parçası olması öngörülmüştü.¹²

Usul açısından AB'nin AİHS'ye katılımıyla ilgili uluslararası anlaşmanın AB Konseyinde oybirliği ile kabul edilmesi ve Avrupa Parlamentosu tarafından onaylanması gerekmektedir. Bunun yanı sıra Taslak Anlaşmanın ABİHA'nın 218. maddesine göre bütün AB üyesi devletlerin ulusal anayasalarına uygun olarak onaylanması gerekmektedir.

¹⁰ ABİHA'nın 218(11) maddesine göre; "Bir üye devlet, Avrupa Parlamentosu, Konsey veya Komisyon, öngörülen anlaşmanın, Antlaşmalar'ın hükümlerine uygun olup olmadığı konusunda Adalet Divanı'nın görüşünü alabilir. Adalet Divanı'nın görüşünün olumsuz olması halinde, öngörülen anlaşma, söz konusu anlaşmada veya Antlaşmalar'da değişiklik yapılmadıkça yürürlüğe giremez" düzenlemesi yer almaktadır.

¹¹ OJ C 260, 07.09.2013, s. 19.

¹² *Opinion 2/13*, [49] ve [51] numaralı paragraflar.

1.2. Avrupa Birliği'nin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne Katılımı Gerekli Midir?

AB dolaylı olarak AİHS'ye bağlı olmakla birlikte AB'nin AİHS'ye katılımı gerekli midir? ABAD içtihadına bakıldığında, insan haklarının korunması, AB hukukunun genel ilkelerinden birisi olup AİHS bu genel ilkelerin kaynaklarından birisidir. AB Antlaşması da Maastricht Antlaşması'ndan itibaren AİHS'ye açık atıf yapmaktadır. Bunun yanı sıra bazı akademisyenler bütün AB üyesi devletlerin AİHS'ye taraf olmasından dolayı AB'nin de bu nedenle dolaylı olarak AİHS'ye bağlı olduğunu iddia etmişlerdir (Pescatore, 1988: 450). 1976 tarihli AB Komisyonu'nun raporunda ise, AİHS'de tanınan hakların AB hukuku bağlamında zaten bağlayıcı bir şekilde tanındığından o dönem açısından Birliğin AİHS'ye katılımının gerekli olmadığı ifade edilmişti.¹³ Nihayetinde AB açısından 2000 yılında kabul edilen ve 2009 yılından itibaren - Lizbon Antlaşması sonrası - bağlayıcı nitelik kazanan Temel Haklar Bildirgesi de bu konudaki şüpheleri güçlendirmiştir (Lizbon Antlaşması ve insan haklarıyla ilgili gelişmeler için bkz. Douglas-Scott, 2011: s. 645).

Bununla birlikte, AB'nin AİHS'ye taraf olması ihtiyacı ve gerçeği, bu varsayımların ötesinde AB içerisinde insan haklarının korunması konusunda mevcut kusurlardan kaynaklanmaktadır (Verstichel, 2005: 128). Bu konudaki gerekçelerin başında, AB tasarrufları nedeniyle bireylerin AİHS'de tanınan hakları ihlal edildiğinde, AB'nin AİHS'ye taraf olmamasından dolayı, AB aleyhine bireysel başvuruda bulunamamaları gerçeğidir (Saltınyte, 2010: 185-186). ABAD, AB tasarruflarının hukuki açıdan AİHS'de tanınan temel haklara uygunluğunu inceleyebilmekte ise de bireylerin ABAD'a doğrudan başvuruda bulunmaları oldukça kısıtlıdır. Bireyler ancak belli koşullar altında ABAD'a dava açma hakkında sahiptirler.¹⁴ Bireyler yönünden, ihtimal olarak AB tarafından AİHS'nin ihlal edilmesi durumunda yetersiz bir yargısal koruma söz konusu olabilecektir.

Yukarıda aktarılan durumlar dışında bazı AB tasarruf veya işlemleri AB üyesi devletlerin müdahalesi olmadan (üye devletler tarafından ayrı bir ulusal işlem yapılmadan, iç hukuka aktarımı olmadan) doğrudan uygulandığı durumlarda AİHS'nin ihlal edildiği iddiasıyla yapılan başvurular açısından AİHM'nin inceleme yetkisi tartışmalıdır. Zira üye devletlerin AB'nin söz konusu tedbiriyle ilgili hiçbir müdahalesi bulunmamaktadır. AB'nin de AİHS'ye taraf olmamasından dolayı bu tür durumlarda konu AİHM incelemesi dışında kalma riskini taşımaktadır.

Diğer bir gerekçe, AB hukukunun üye devletler tarafından uygulanması neticesinde AİHS'nin ihlal edilmesi durumunda üye devletlerin sorumluluğuna gidilmesi cihetidir. Bu durumda, AB'nin AİHS'ye taraf olmaması ve hakkında dava açılmaması (AİHS'nin kişisel olarak, *ratione personae*, kapsamında kalmaması) nedeniyle AB hukukunu uygulayan üye devletlere karşı dava açılmaktadır (Costello, 2006: 91; Lock, 2010: 529). AB üyesi

¹³ European Commission, 'The protection of fundamental rights as Community law is created and developed' COM (76) 37, para 28.

¹⁴ ABİHA'nın 263(4) maddesinde; "Her gerçek veya tüzel kişi, muhatap olduğu veya kendisini doğrudan ve bireysel olarak ilgilendiren tasarruflar ile kendisini doğrudan ilgilendiren ve uygulama tedbirleri alınmasını gerektirmeyen düzenleyici tasarruflara karşı 1 ve 2. paragraflarda öngörülen şartlar dâhilinde dava açabilir" düzenlemesi yer almaktadır. AB tasarruflarından yönerge veya tüzük hakkında bireyler tarafından dava açılması için doğrudan ve bireysel ilgi koşullarının bulunması gerekmektedir. Başvuru sahibinin hukuki durumunu doğrudan etkileyen ve uygulanmasından sorumlu makamlara herhangi bir takdir hakkı tanımayan bir yönerge ile tüzük hakkında bireyler dava açabilir. Bireylerin kendilerini muhatap alan kararlara karşı da dava açılmasında bir engel bulunmamaktadır. Buna karşılık, doğrudan kendisine yönelmeyen bir karara karşı bireyin dava açabilmesi ilgili karardan dolayı doğrudan ve bireysel ilgi koşullarının gerçekleştiğini kanıtlanmasına bağlıdır. Doğrudan ilgi için davacının yasal statüsünü etkilemesi ve kararın uygulayıcılarına takdir hakkı bırakmaması gereklidir. Bireysel ilgi koşulunun gerçekleşmesi ise ABAD tarafından daha katı bir yoruma tabi tutulmuştur. Bu konuda ABAD kararları için bkz. C-25/62, *Plaumann v Commission*, [1963] ECR 95; C-106-107/63, *Toepfer v Commission*, [1965] ECR 405; C-231/82, *Spijker Kwasten v Commission*, [1983] ECR 2559; C-T-177/01, *Jego-Quere v Commission*, [2002] ECR II-2365.

devletlerin AB hukukunu uygulamaktan kaynaklı AİHS'ye aykırılık oluşması durumunda, burada AİHM açısından açılan davada sorumluluk, AB'ye değil AB hukukunu uygulayan üye devletlere teşmil edilmektedir.¹⁵ AİHM'ye göre, AİHS'ye taraf devletlerin uluslararası bir antlaşma ile bazı yetkilerini *de lege lata* bir uluslararası örgüte devretmiş olmaları AİHS'ye uygunluk açısından onların sorumluluklarını ortadan kaldırmaz.¹⁶ AB'nin AİHS'ye taraf olmaması nedeniyle AB hukukunun uygulanması sonucu üye devletler tarafından AİHS'nin ihlal edilmesi durumunda üye devletler *a priori* sorumluluktan hariç tutulamazlar (Zwanenburg, 2005: 111).

Diğer bir gerekçe de, AB hukukunun uygulanmasıyla ilgili üye devletlerin hiçbir takdir hakkının olmadığı hallerde AİHS'ye aykırılık nedeniyle üye devletler aleyhine açılan davalarda üye devletlerin sorumluluklarına gidilmeyerek bu davaların reddedilmesidir.¹⁷ AB'nin de AİHS'ye taraf olmamasından dolayı bu tür durumlarda da konu AİHM'nin incelemesi dışında kalmaktadır. Burada diğer bir varsayım da, AB'nin temel hakların korunmasına yönelik ABAD'ın AİHM'e benzer veya muadil bir insan hakları denetim işlevinin olması gerektiği görüşüdür ki, bu da çok ciddi tartışmaları tetiklemektedir.¹⁸ Ayrıca, AB hukukunun kendine özgü niteliğinden dolayı AB üyesi devletlere tanınan bu bağımsızlığın (imtiyazın) neden AİHS'ye taraf diğer ülkelere tanınmadığına yönelik eleştiriler yöneltilmektedir (Kuhnert, 2006: 186; De Hert and Korenca, 2012: 889).

AB birincil hukukunun¹⁹ AİHS'ye uygunluğunun tartışıldığı bazı durumlarda AİHM üye devletlerin ihlalden sorumlu tutulabileceklerini belirtmiştir. ABAD, AB birincil hukukunun AİHS'ye uygunluğuna dair inceleme yapamamaktadır. AİHM, AB üyesi devletlerin açık bir kararı ile AB tasarrufuna (Avrupa Parlamentosu doğrudan seçimiyle ilgili 1976 tarihli 76/787 sayılı Konsey kararı)²⁰ bağlı olduğunu belirtmesi nedeniyle üye devletler aleyhine açılan davaları kabul etmekte ve AB üyesi devletlerin sorumluluğuna gidebilmektedir.²¹

Özetle, AB'nin AİHS'ye taraf olmasının yukarıda aktarılan maddi hukuksal temellerinin yanı sıra Avrupa düzeyinde artık uyumlu bir insan hakları külliyatı (AB Temel Haklar Bildirgesi ve AİHS) olmuş olacak ve AB'nin global düzeydeki itibarı artacak ve insan haklarıyla ilgili dış faaliyetlerine ciddi bir altyapı sağlanmış olacaktır.

¹⁵ AİHM'de bu şekilde AB üyesi devletlerin sorumlu tutulduğu davalar için bkz. *X v Federal Republic of Germany* App No 235/56 (ECtHR, 10 June 1958), para 300; *Waite & Kennedy v Germany* App No 26083/94 (ECtHR, 18 February 1999).

¹⁶ *M & Co v Federal Republic of Germany* App No 13258/87 (Commission Decision, 9 February 1990); *Matthews v UK* App No 24833/94 (ECtHR, 18 February 1999).

¹⁷ *Senator Lines* App No 56672/00 (ECtHR, 10 March 2004); *Emesa Sugar SA v Netherlands* App No 62023/00 (ECtHR, 13 January 2005).

¹⁸ Benzer veya muadil bir inceleme kriteri de ABAD ile AİHM'in yargılama usul kuralları arasındaki farklılıklar nedeniyle problemlidir. Bireysel başvurular açısından, ABAD'a doğrudan bireysel dava açılmasının katı koşulları karşısında AİHM'e bireysel başvuru yapılabilmesi için öngörülen kriterlerin karşılanması daha kolaydır. Öte yandan ABAD'a yapılan ön karar müracaatı ile AİHM'e yapılan başvuru üzerine yapılan denetim nitelik açısından da aynı değildir. ABAD'ın temel haklar yönünden yaptığı denetim de karmaşık ve AİHM denetimine göre farklılık arz etmektedir. Tüm bu nedenlere bu iki mahkeme arasındaki temel haklar yönünden yapılan denetimi muadil görmek de tartışmalıdır.

¹⁹ ABİHA ve AB Antlaşması ile ekleri ve protokolleri ile bu Antlaşmaları tadil eden Antlaşmalar ile yeni üye devletlerin AB'ye katılımı öngören Katılım Antlaşmaları. ABAD Antlaşmaların yorumlanması konusunda yetkili olmakla birlikte Antlaşmaların geçerliliği konusunda yetkili değildir. Antlaşmaların geçerliliği sorunu uluslararası hukukun konusudur.

²⁰ Bu karar AB Konseyi ile üye devletlerin ilgili Bakan'larının tümü tarafından imzalanmış ve Antlaşma'ya II No'lu Ek olarak ilave edilmiş olması nedeniyle AB birincil hukukun bir parçasıdır.

²¹ *Matthews v UK* App No 24833/94 (ECtHR, 18 February 1999).

2. Avrupa Birliği Adalet Divanı'nın 18 Aralık 2014 Tarihli ve 2/13 Sayılı Görüşü

ABAD 18 Aralık 2014 tarihli görüşünde söz konusu Taslak Antlaşmanın beş tane gerekçeyle AB hukukuyla uyumlu olmadığını belirtmiştir. ABAD'ın bu görüşünü ortaya koyarken beş temel konu altında bir inceleme yapmıştır. Bunlar; AB'nin kendine özgü niteliklerinin dikkate alınmaması, AB hukukuyla ilgili meselelerde ABAD'ın münhasır bir yargı yetkisinin dikkate alınmaması, ortak sorumluluk mekanizması (*Co-respondent mechanism*), AB kurumlarına çözüm getirme imkânının verilmesi –ön denetim yöntemi- (*Prior involvement of the EU*) ve AB ortak dış ve güvenlik politikası konularıyla alakalı sorunlar olarak özetlenebilir. Bu konular aşağıda analiz edilmiştir.

2.1. Avrupa Birliği'nin Kendine Özgü Niteliklerinin Dikkate Alınmaması

Görüldüğü üzere AB'nin AİHS'ye katılımı bazı sınırlara tabidir. Öncelikle yukarıda ifade edilen AB Antlaşması'nın 6(2) maddesinde belirtildiği üzere, AB'nin AİHS'ye katılımı AB'ye Antlaşmalar ile (ABİHA ve AB Antlaşması'nda) tanınan yetkilerin önemli niteliklerini etkilemez. Bu açıdan Divan, AB'nin taraf olduğu bir uluslararası anlaşmanın, Antlaşmalar'da AB'ye tanınan yetkilerin önemli niteliklerinin muhafaza edilmesiyle ilgili vazgeçilemez koşulların karşılanması halinde Birlik yetkilerini etkileyebileceğini belirtmiştir. Ancak AB'nin taraf olduğu böyle bir uluslararası anlaşmanın AB hukuk düzeninin özerkliği üzerinde olumsuz bir sonuç doğurmaması gerekmektedir.²² Bunun yanında bu katılım AB'nin kendine özgü niteliklerine müdahale oluşturacak bir sonuç doğurmaz.²³

Divan, öncelikle Taslak Anlaşma'da AB'nin kendine özgü niteliklerinin dikkate alınmadığını belirtmiştir.²⁴ AB'nin müstakil bir devlet olarak kabul edilemeyeceğini, AİHS'ye katılım açısından AB'nin özel niteliklerinin söz konusu katılım açısından dikkate alınması gerektiğini belirtmiştir.²⁵ Bu katılımın sonucunda AİHS'nin Birliğin kabul ettiği bütün diğer uluslararası anlaşmalar gibi tüm Birlik kurumları ve üye devletler açısından bağlayıcı olacağı ve bu itibarla AB hukukunun bir parçası olacağı belirtilmiştir. Bu durumda AB de AİHS'ye taraf bütün diğer ülkeler gibi AİHS içerisinde tanınan hak ve özgürlüklerin gözetilmesi açısından bir dış denetime tâbi olacaktır. Bunun sonucunda AB ve kurumları, AİHS'nin kontrol mekanizmalarına ve özellikle AİHM kararlarıyla bağlı olacaktır. ABAD görüşünde, bu dış denetimin niteliği gereği AİHS'ye yönelik AİHM tarafından getirilecek yorumun bütün AB kurumları açısından bağlayıcı olacağı ancak AİHS'ye yönelik ABAD tarafından geliştirilecek yorumun ise AİHM açısından bağlayıcılık teşkil etmeyeceğini belirtmiştir. Ancak bu hususun bizzat ABAD tarafından AB hukukunun yorumuna ilişkin olarak (AB Temel Haklar Şartıyla ilgili olarak da) yapılmasıyla ilgili durumlar için söz konusu olamayacağı ifade edilmiştir. Bu nedenle Divan, AİHM'nin AB hukukuyla ilgili yapacağı yorumların AB kurumları açısından bağlayıcı olmaması gerektiğini vurgulamıştır.²⁶

Taslak Anlaşma'nın aynı zamanda AB'nin adalet ve içişleri alanındaki meseleler açısından AB'nin temel hakların korunmasıyla ilgili mevzuata uyumla ilgili istisnai durumlar

²² *Opinion 2/13 of 18 December 2014*, [2014] ECR I-0000 (not yet reported), [183] numaralı paragraf. Bu açıdan Divan *Kadi* davasını buna örnek olarak göstermiştir. *Joined Cases C-402/05 P & C-415/05, Kadi and Al Barakaat International Foundation v. Council and Commission*, [2008] ECR I-6351.

²³ *Opinion 2/13*, [164] numaralı paragraf.

²⁴ *Opinion 2/13*, [179] ve [200] arası paragraflar.

²⁵ *Opinion 2/13*, [156] numaralı paragraf.

²⁶ *Opinion 2/13*, [184] numaralı paragraf.

dışında üye devletler arasında var olan 'karşılıklı güven' ilkesinin uygulanmasını göz ardı ettiği belirtilmiştir.²⁷

ABAD, Taslak Anlaşmanın AB Temel Haklar Şartının 53. maddesinde yer alan düzenlemeyi de dikkate almadığını belirtmiştir. Şöyle ki, AİHS'nin 53. maddesinde; *"Bu Sözleşme hükümlerinden hiçbiri, herhangi bir Yüksek Sözleşmeci Taraf'ın yasalarına ve onun taraf olduğu başka bir Sözleşme'ye göre tanınabilecek insan haklarını ve temel özgürlükleri sınırlayamaz veya onlara aykırı düşecek şekilde yorumlanamaz."* düzenlemesi yer almaktadır. Buna göre AİHS'ne taraf olan devletler AİHS içerisinde tanınan hak ve özgürlüklerden daha yüksek standartlar kabul edebileceklerdir. AB Temel Haklar Şartı'nın 53. maddesinde de; *"Bu Şartta yer alan hiçbir hüküm; ilgili uygulama alanlarında, Birlik hukuku, uluslararası hukuk, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi de dâhil olmak üzere, Birlik, Topluluk ve tüm üye devletlerin taraf olduğu uluslararası sözleşmeler ve üye devletlerin anayasaları tarafından tanınan insan hakları ve temel özgürlükleri sınırlayıcı veya zedeleyici biçimde yorumlanamaz"* düzenlemesi yer almaktadır. ABAD'ın AB Temel Haklar Şartı'nın 53. maddesinin yorumlanmasıyla ilgili *Melloni* kararında²⁸ belirtildiği üzere, temel hakların korunmasına ilişkin ulusal standartlar Temel Haklar Şartında yer alan koruma düzeyi ve AB hukukunun etkililiği, birliği ve üstünlüğü ilkeleriyle çelişki yaratmamalıdır. Divan, AİHS'nin taraf ülkelere AİHS'de tanınan koruma standartlarından daha yüksek düzeyde koruma standartlarını kendi iç hukuk sistemlerinde öngörebileceklerinden dolayı AİHS'nin AB Temel Haklar Şartıyla koordinasyon içerisinde olması gerektiğini belirtmiştir. AB Temel Haklar Şartında ifade edilen hakların AİHS'de tanınan haklar ile örtüşmesi halinde AB üyesi devletlere AİHS çerçevesinde tanınan yetkinin sınırı, Temel Haklar Şartında tanınan koruma düzeyini temin etme yükümlülüğü ile AB hukukunun bütünlüğünü ve etkililiğini risk altına almamaktır. ABAD, Taslak Antlaşma içerisinde böyle bir koordinasyonu temin edecek herhangi bir düzenlemenin olmadığını beyan etmiştir.²⁹ Bu açıdan Taslak Anlaşma içerisinde, AİHS'nin 53. maddesinde taraf devletlere temel hakların korunması açısından daha yüksek düzeyde koruma imkânı veren düzenleme ile AB Temel Haklar Şartı'nın 53. maddesi arasında bir koordinasyon sağlanmasına yönelik düzenleme gerçekleştirilmelidir. Bu amaçla, Taslak Anlaşma'nın, AB üyesi devletler açısından AİHS kapsamındaki temel hakların korunması düzeyini (sınıırını) AB hukukunun birliği ile etkililiği ve önceliği ilkelerine uygun olarak ele alması gerekmektedir. Divan'ın AB üyesi devletler açısından AİHS kapsamındaki temel hakların korunmasıyla ilgili ortaya koyduğu bu kısıtlama düzeyi haddi zatında tartışma yaratacak niteliktedir. AİHS'ye taraf devletlerin AİHS kapsamındaki hak ve özgürlüklerin koruma düzeyini (sınıırını) kendi ulusal hak ve özgürlükler kapsamında tanınan sınırlar olarak kabul etmek olası değildir. Zira, bu argümanı AİHS'nin amacı ve hedefleriyle bağdaştırmak oldukça güçtür. Bu açıdan, AB AİHS'ye taraf olacaksa Birlik açısından AİHS'de tanınan hak ve özgürlüklerin koruma düzeyini (sınıırını) AB'nin Temel Haklar Şartında tanınan hak ve özgürlüklerin sınırları olarak ifade etmek demektir. Bu hususun da AİHS'nin amaç ve hedefleriyle bağdaşması tartışma konusudur.

Divan, Taslak Antlaşma içerisinde AB'nin kendine özgü yapısının görmezden gelinerek AB'yi her anlamda AİHS'ye taraf olan devletlerle aynı muameleye tâbi tutan bir yaklaşım olduğunu belirtmiştir.³⁰ Divan, özellikle, bu yaklaşımın AB'ye üye devletlerce devredilen yetkilerle ilgili konuları ve bu doğrultuda üye devletlerin ilişkilerinin de başka bir hukuk düzenine değil AB hukukuna tâbi olduğu gerçeğini dikkate almadığını belirtmiştir.

²⁷ *Opinion 2/13*, [191] ve [194] numaralı paragraflar.

²⁸ 26 Şubat 2013 tarihli Case C-399/11, *Stefano Melloni v. Ministero Fiscal* [2013] ECR I-0000.

²⁹ *Opinion 2/13*, [187] ve [189] numaralı paragraflar.

³⁰ *Opinion 2/13*, [158] numaralı paragraf.

Divan, Taslak Antlaşma içerisinde, AB ve üye devletlerin hem AİHS'ye taraf olan diğer devletlerle hem de kendi aralarındaki ilişkiler açısından müstakil taraflar olarak kabul edilmesi nedeniyle ortaya çıkabilecek problemlerin önüne geçecek tedbirlerin alınmadığını belirtmiştir. AİHS'ye taraf her bir devlet diğer taraf devletleri insan hakları koruması açısından gözetleyebilmektedir. Divan, AB hukukunun AB üyesi devletler arasında karşılıklı güven yükümlülüğü esasına dayalı olduğunu AİHS'nin uygulanmasıyla ilgili olarak da bunun görmezden gelinmesinin bir tezat oluşturduğunu belirtmiştir. Bu koşullar altında AB'nin AİHS'ye katılımının AB hukukunun özerkliğine³¹ ve AB iç yapısı açısından kurulu denge sistemine zarar verebileceği belirtilmiştir.

2 Ekim 2013 tarihinde imzalanan AİHS 16 No'lu Protokolü'ne göre taraf devletlerin temyiz mahkemeleri AİHS ve ek protokollerinde tanınan hakların uygulanması ve yorumlanmasıyla ilgili ön görüş müracaatında bulunabileceklerdir. AİHS 16 No'lu Protokol ile AİHS'nin uygulanması ve yorumlanmasıyla ilgili ulusal yüksek mahkemeler ile AİHM arasında işbirliği ilişkisinin kurulması hedeflenmektedir. Bu yöntemi ön görüş yöntemi (*advisory opinion*) olarak ifade edebiliriz. Burada AİHS'ye taraf devletlerin ulusal yüksek yargı organları ile AİHM arasındaki ilişki ön görüş yöntemi ile güçlendirilmek istenmektedir. Ön görüş yöntemi, ulusal yüksek yargı organlarının ulusal düzeydeki bir uyuşmazlığı çözüme kavuşturmak amacıyla gerekli olan AİHS'nin ilgili hükmüne ilişkin yorumda bulunma istemine izin verdiğinden, bu görevin yerine getirilmesinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu Protokol ile insan hakları alanında AİHM ve ulusal yüksek yargı organları arasında böyle bir ilişki kurulması öngörülmektedir.

Bu Protokolün 1(1) maddesinde yer alan düzenlemeye göre, AİHS'ne taraf olan devletlerin yüksek yargı organları AİHS'de belirtilen hak ve özgürlüklerin uygulanması ve yorumlanmasıyla ilgili prensipler konusunda AİHM'den karar vermesini talep edebilir. Bu talep ancak kendisine açılan ve yargılaması devam eden davalara yönelik olabilir. Bu talepte bulunan ulusal yüksek mahkeme talebine yönelik gerekçelerini ve ilgili yasal ve maddi vakıaları da belirtmelidir. AİHM'nin vereceği görüş talepte bulunan ulusal yüksek mahkemeler açısından bağlayıcı değildir. AİHM'nin vereceği görüşlerin yayımlanacağı da belirtilmiştir. Protokolün diğer hükümlerinde bu usulün nasıl ve ne şekilde işleyeceğine dair detay düzenlemeler yapılmıştır. Bu Protokolü imzalayan AİHS'ye üye devletler bu Protokol ile hangi ulusal yüksek mahkemeler ile yargı benzeri kuruluşların ön görüş talebinde bulunabileceğini ayrıca belirtirler.

AB'nin AİHS'ye katılımı halinde AİHS AB hukukunun bir parçası olacaktır. Divan 2/13 sayılı görüşünde, bu protokolde öngörülen mekanizmanın, AB Temel Haklar Şartında ifade edilen hakların AİHS'de tanınan haklar ile örtüşmesi halinde ABİHA'nın 234. maddesinde ifade edilen ön karar yönteminin özerkliği ve etkinliğini olumsuz etkileyebileceğini belirtmiştir. AİHS 16 no'lu Protokolüne göre üye devletlerin bir ulusal mahkemesinin AİHM'ye yapılacak bir ön görüş müracaatının ABAD'a ABİHA'nın 234. maddesi uyarınca yapılabilecek bir ön karar müracaatını risk altına alacağı belirtilmiştir. Bunun yanı sıra aşağıda incelenecek olan ABAD'ın AİHM önünde AİHS'nin 16 no'lu Protokolüne göre üye devletlerin bir ulusal mahkemesinin ön görüş müracaatı üzerine görülmekte olan bir başvuruya ABAD'ın ön denetim yöntemi (*prior involvement*) ile ön görüş yöntemi (*advisory opinion*) arasında bir ilişki kurulmamıştır. ABAD, Taslak Anlaşmanın bu

³¹ AB hukukunun özerkliği konusunun taşıdığı yüksek önem ABAD'ın *Van Gend en Loos* davası kararına kadar uzanmaktadır. Bu dava için bkz. Bkz. Case 26/62, *Van Gend en Loos v. Nederlandse Belastingadministratie*, [1963] ECR I.

ihtimali göz ardı ederek bu iki mekanizma arasındaki ilişki açısından herhangi bir düzenleme içermediğini belirtmiştir.³²

2.2. Avrupa Birliği Hukukuyla İlgili Meselelerde Avrupa Birliği Adalet Divanı'nın Münhasır Bir Yargı Yetkisinin Dikkate Alınmaması

ABİHA'nın 344. maddesine göre; “Üye devletler, Antlaşmalar'ın yorumu veya uygulanması ile ilgili bir uyuşmazlık konusunda, Antlaşmalar'da öngörülenler dışında bir çözüm yöntemine başvurmamayı taahhüt ederler”. Buna göre, üye devletler Antlaşmalar'ın (ABİHA ve AB Antlaşması) yorumlanması ve uygulanmasıyla ilgili uyuşmazlıklara Antlaşmalar'da öngörülen ihtilaf çözme mercileri ve yöntemleri dışında başka bir çözüm merciine ve yöntemine başvuramaz. AB'nin taraf olduğu uluslararası anlaşma da AB ve üye devletler arasındaki yetki dağılımını ve AB hukukunun özerkliğini zedeleyemez. Nitekim bunun gözetimini de ABAD yerine getirmektedir.³³

Taslak Anlaşma'nın 5. maddesine göre, AB üyesi devletler açısından, ABAD önünde yapılan yargılama sürecinin AİHS'nin 55. maddesi³⁴ bağlamında bir yargılama olarak değerlendirilmemesi gerekmektedir. Bununla birlikte, AİHS'nin 33. maddesi doğrultusunda AB üyesi devletlerden birisinin diğer üye devletler ile bizatihi AB'ye yönelik bir müracaat yapma ihtimali devam etmektedir. Divan, bu ihtimalin varlığının dahi ABİHA'nın 344. maddesine uygun olmadığı belirtmiştir.³⁵

AB üyesi devletler arasında veya AB üyesi devletler ile AB arasında, AB hukuku bağlamında, AİHS'nin uygulanmasıyla ilgili ABAD'ın münhasır bir yargı yetkisi söz konusudur. Taslak Anlaşma'ya göre, ABAD önündeki yargılama sürecinin AİHS'ye uygunluk kapsamına tâbi olmayan bir çözüm yöntemi olarak kabul edilmemesi nedeniyle bu durum ABAD'ın münhasır yargı yetkisinin muhafaza edilmesi konusunda yeterli kalmamaktadır. Taslak Anlaşma, AB veya üye devletler tarafından AB hukukunun uygulanmasıyla ilgili olarak AİHS'nin ihlal edildiği iddiasıyla hem AB'nin hem de üye devletlerin münferiden AİHM'ye başvuruda bulunma olanağını tanımaktadır. ABAD bu ihtimalin varlığının ABİHA'nın gereklilikleriyle uyumlu olmadığını belirtmiştir. Bu koşullar altında Taslak Anlaşmanın ABİHA ile uyumluluğunun ancak, AB hukuku bağlamında AİHS'nin uygulanmasıyla ilgili üye devletlerle AB arasında veya üye devletler arasında nüksedecek ihtilaflar yönünden AİHM'nin yargı yetkisini açıkça hariç tutması halinde mümkün olacağını belirtmiştir.³⁶ Bununla birlikte, böyle bir hariç tutulma düzenlemesini AB üyesi olmayan ve fakat AİHS'ye taraf devletlerin nasıl karşılayacakları da önemlidir. Bunun yanı sıra AB'nin bağladığı uluslararası anlaşmalarda ABİHA'nın 344. maddesiyle tezat teşkil eden durumlarla ilgili istisna düzenlemesi sık rastlanan bir durum değildir. Öte yandan, böyle bir istisna düzenlemesinin tek başına AB hukukunun özerkliğini sağlaması da kuşkuludur. Bunun yerine Hukuk Sözcüsü *Kokott*'un belirttiği üzere, ABİHA'nın 344. maddesini ihlal eden üye devletler aleyhine ABİHA'nın 258. maddesi doğrultusunda bir ‘ihlal prosedürü’ başlatmak daha uygun gibi görünmektedir. Ayrıca, AB üyesi devletlerin, AB hukuku bağlamında AİHS'nin uygulanmasıyla ilgili meselelerde AİHS'nin 33. maddesinde

³² *Opinion 2/13*, [196] ve [200] numaralı paragraflar arasında yer alan paragraflar.

³³ ABAD'ın 1/91 sayılı görüşü, [35] numaralı paragraf, ABAD'ın 1/00 sayılı görüş [2002] ECR I-3493, [21], [23] ve [26] numaralı paragraflar; Case C-459/03, *Commission v Ireland* [2006] ECR I-4635 [123] ve [136] ve numaralı paragraflar; Joined Cases C-402/05 P & C-415/05, *Kadi and Al Barakaat International Foundation v. Council and Commission*, [2008] ECR I-6351, [282] numaralı paragraf.

³⁴ *Opinion 2/13*, [208] numaralı paragraf.

³⁵ *Opinion 2/13*, [213] ve [214] numaralı paragraflar.

³⁶ *Opinion 2/13*, [213] numaralı paragraf.

öngörülen başvuru yöntemine müracaat etmeyeceklerini uluslararası bağlayıcı bir tasarrufla deklare etmeleri de soruna çözüm olabilecektir.³⁷

2.3. Ortak Sorumluluk Mekanizması (Co-respondent mechanism)

Taslak Anlaşma'nın 3. maddesi ortak sorumluluk konusunu düzenlemektedir. Buradaki ortak sorumluluk, AİHS'nin ihlal edildiği iddiasıyla AB üyesi bir veya birkaç devletle birlikte AB'nin ortak sorumluluğuna gidilmesi anlamında kullanılmıştır. Üye devletler AB hukukunu uygulamak üzere kabul ettikleri ulusal bir tasarrufun kendisi veya uygulamasının AİHS'ye aykırılık oluşturması nedeniyle AİHS'nin 57. maddesinde³⁸ belirtilen çekince kaydını ileri süremezler. AB hukuku tedbirinin AİHS'ye aykırılığı durumunda bu aykırılığı üye devletlerin tek başlarına gidermelerinin mümkün olmadığı durumlarda AB'nin de üye devletlerle birlikte sorumluluğuna gidilmesi amaçlanmıştır. Burada her ne kadar üye devlet AİHS'ye aykırılık teşkil eden tasarruf nedeniyle AİHM önünde dava edilmekte ise de dava konusu edilen ulusal işlem aslında AB'nin kabul ettiği bir tedbire istinaden gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla, AİHM tarafından verilecek bir ihlal kararının telafisini sağlamak da ilgili üye devletlerin yetkisini aşan durumlar nedeniyle AB'nin bu tür davalara katılımını sağlamak üzere bu mekanizma kabul edilmiştir. Bu nedenle Taslak Anlaşma'nın 3. maddesi, AB'nin de üye devlet/üye devletlerle birlikte ortak sorumluluklarına gidilmesini öngörmüştür. Taslak Anlaşma'nın 3. maddesi, AB'nin ortak sorumluluğuna gidilebilecek durumları şöyle belirtmiştir. Buna göre; AİHS'ye aykırılık iddiasının giderilmesinin ancak söz konusu AB hukuku tedbirinin iptali veya AİHS'ye aykırılık iddiasının AB birincil hukukuyla ilgili olması halinde AB'nin ortak sorumluluğuna başvurulmalıdır. Taslak Anlaşma, bu tür durumlarda ilgili üye devlet ile AB'nin ortak sorumluluğuna gidilmesini öngörmüş olup, ancak Taslak Anlaşma'nın 3(7) maddesine göre dava taraflarının ileri süreceği görüşler sonrasında AİHM sadece birisini sorumlu kabul edip davanın ona yöneltilmesini sağlayabilecektir.

Taslak Anlaşma'nın 3(5) maddesine göre ya AİHM'nin bu bildirimini (ortak sorumluluk mekanizması yöntemine gidilmesine yönelik) AB'ye iletmesi ve AB tarafından davaya taraf olduğunun kabul edilmesi ya da AİHM'nin bu konuda aldığı karar üzerine gerçekleştirilir. ABAD'ın bu konuda eleştirdiği husus söz konusu ortak sorumluluk mekanizmasına gidilmesiyle (AB'nin davaya dahil edilmesiyle) ilgili değerlendirmenin AİHM tarafından değil kendisi tarafından kararlaştırılmasıdır.³⁹

Taslak Anlaşma'da öngörülen 'ortak sorumluluk mekanizması'nın amacı, AB üyesi olmayan AİHS'ye taraf devletler tarafından veya bireysel başvuru yöntemiyle AİHM'ye yapılan müracaatların AB'ye ve/veya AB üyesi devletlere doğru bir şekilde bildirilmesini (AB'nin davaya taraf olması) içermektedir.⁴⁰ Burada eğer başvuru yapıldığında başvurunun

³⁷ 13 Haziran 2014 tarihli Hukuk Sözcüsü Kokott'un ABAD'a sunduğu görüşün [119] ve [120] numaralı paragrafları, OJ C 65, 23.02.2015, s. 2.

³⁸ AİHS'nin "Çekince" başlıklı 57. maddesinde; "1. Bu Sözleşme'nin imzası ve onaylama belgesinin sunulması sırasında her devlet, Sözleşme'nin belirli bir hükmü hakkında, o sırada kendi ülkesinde yürürlükte olan bir yasanın bu hükme uygun olmaması ölçüsünde bir çekince kaydı koyabilir. Bu madde genel nitelikte çekinceler konmasına izin vermez.

2. Bu maddeye uygun olarak konulacak her çekince, sözü edilen yasanın kısa bir açıklamasını içerir" düzenlenmesi yer almaktadır.

³⁹ Paragraf [220].

⁴⁰ AİHS'nin "üçüncü taraf sıfatıyla davaya katılma" başlıklı 36. maddesinde; "1. Kendi vatandaşlarından birinin başvuru konumunda olması halinde, her Yüksek Sözleşmecî Taraf, Daire ve Büyük Daire önündeki davalarda yazılı görüş sunma ve duruşmalara katılma hakkına sahiptir.

2. Mahkeme başkanı, adaletin gereği gibi yerine getirilmesi amacıyla, davaya taraf olmayan herhangi bir Yüksek Sözleşmecî Taraf'ı ya da başvuru dışında davayla ilgili her kişiyi yazılı görüş sunmaya veya duruşmalara katılmaya davet edebilir.

muhatapı olan potansiyel ortak sorumluya başvurunun yöneltmemesi durumunda sorun çıkar. Müzakereler sürecinde bu mekanizmanın ihtiyari veya zorunlu kılınmasına yönelik tartışmalar olmuştur (Polakiewicz, 2013: 598). Sonuçta, Taslak Anlaşma'da bunun ihtiyari olmasına ve AB'nin koşulların oluşması durumunda ortak sorumlu (taraf) olmasına yönelik kendisinin bir talebi üzerine bu mekanizmanın işlemesine yönelik bir düzenleme öngörülmüştür. Taslak Anlaşma'ya göre AİHS'ye taraf devletlerin AİHM kararı veya yapılan başvurunun kendilerine bildirilmesi üzerine davaya katılmayı kabul etmeleri ile davaya taraf olunabilecektir. AB veya AB üyesi devletlerin AİHM önünde bu şekilde açılan bir davaya taraf olabilmeleri açısından usul olarak AİHM tarafından AB ve üye devletler arasındaki yetki dağılımının da dikkate alınarak bu yönde karar verilmelidir. Bu durumda, AİHM'nin bu mekanizmanın işleyişindeki rolü nedeniyle, AİHM'nin alacağı tutum AB ve AB üyesi devletler arasındaki yetki dağılımını etkileme riskini taşımaktadır. Bunu da ABAD uygun bulmamıştır.

2.4. Avrupa Birliği Adalet Divanının Ön Denetim Yöntemi (Prior involvement of the EU)

Taslak Anlaşma'nın 3(6) maddesinde, AB kurumlarına belli bir konudaki AB mevzuatının AİHS'ye uygunluğuyla ilgili görüşlerini ortaya koyma imkânının verilmesi amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda, AİHM önünde görülmekte olan bir davada AB kurumlarının AB mevzuatını ilgilendiren ve aynı zamanda AİHS'ye aykırılık iddiası içeren durumlarda müdahale etme imkânı getirilmek istenmiştir. Bu mekanizma ile AB kurumları ilgili AB mevzuatının AİHS'ye aykırılık sorununun daha önce ABAD tarafından çözülüp çözülmediğini inceleme ve eğer çözülmemişse sorunu ABAD'a götürerek orada çözüme kavuşturma yönünde bir imkân elde etmektedir. Sorunun ABAD'a taşınması durumunda, ABAD'a bahis konusu olan AB mevzuatının AİHS'ye aykırılığı iddiasını inceleyecek yeterli bir zaman diliminin de tanınması önem taşır. Bahse konu mevzuda ABAD'ın daha önce bir karar verip vermediğinin de AB kurumları tarafından dile getirilmesi ve eğer ABAD'ın söz konusu hususta daha önce verdiği bir karar var ise bunun AİHM açısından bağlayıcı olması gerekmektedir. Aksi durum, ABAD'ın daha önce verdiği bir kararın yorumlanmasının AİHM'e transfer edilmesi anlamına gelmektedir.⁴¹ ABAD sonuç olarak, Taslak Anlaşma'nın 3(6) maddesinin mevcut haliyle AİHM önünde görülen davalar açısından AB'nin 'tam ve sistematik' olarak bilgilendirilmesini temin etmediğini belirtmiştir.⁴² Bu bilgilendirme ile AB'nin ilgili kurumları açısından AİHM önünde görülmekte olan davalarda (AB mevzuatının AİHS'ye aykırılığı iddiasının olduğu davalarda) söz konusu mekanizmayı işletme imkânı doğacaktır.

Bu yöntem ile AB hukukuyla ilgili bir sorunu da barındıran ancak ABAD tarafından daha önce bir çözüme bağlanmamış olan AİHM önünde görülmekte olan davalarda ABAD'a ön denetim açısından bir imkân tanınmıştır. Ancak Divana göre, Taslak Anlaşma ikincil mevzuatın yorumlanmasıyla ilgili bir mevzuda ABAD'a konunun taşınması ihtimalini göz ardı etmiştir. AİHS önünde görülmekte olan davalarda ABAD'ın bu ön denetimi yapma ihtiyacı sadece AB mevzuatının geçerliliğinin söz konusu olduğu durumlarda değil, ayrıca AB mevzuatının yorumlanmasıyla ilgili durumlarda da söz konusu olabilecektir. Bu nedenle, AİHM önünde görülen davalar açısından AB'nin 'tam ve sistematik' olarak

3. *Bir Daire veya Büyük Daire önündeki her davada Avrupa Konseyi İnsan Hakları Komiseri yazılı görüş sunabilir ve duruşmalara katılabilir*" düzenlenmesi yer almaktadır.

⁴¹ *Opinion 2/13*, [238] ve [239] numaralı paragraflar.

⁴² *Opinion 2/13*, [241] numaralı paragraf.

bilgilendirilmesini temin edecek ve AİHM önünde görülmekte olan AB hukukunun yorumlanmasını ilgilendiren davalarda da bu yöntemin işletilmesini öngörecektir şekilde Taslak Anlaşma'nın yeniden ele alınması gerekmektedir.

2.5. Avrupa Birliği Ortak Dış ve Güvenlik Politikası Konularıyla Alakalı Sorunlar

Son olarak ABAD 2/13 sayılı görüşünde, AB ortak dış ve güvenlik politikası konularıyla alakalı sorunlar açısından yargısal denetimin kendine özgü niteliğini dikkate almıştır. AB ortak dış ve güvenlik politikası kapsamında alınan bazı kararlar ABAD'ın yargı denetimi kapsamı dışında tutulmuştur. ABAD'ın yargı yetkisinden muaf tutulan en önemli şey, ortak dış ve güvenlik politikasıdır. Yasama tasarruflarını içermeyen bu politika, Birlik Dışişleri ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilcisi ile üye devletler tarafından Antlaşmalara uygun olarak yürütülür.

AB Antlaşmasının 24. maddesine göre yargı muafiyeti, Avrupa Birliği Zirvesinin, Konseyin ve aynı zamanda Komisyon üyesi de olan Dış İlişkiler ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilcisinin kararlarını ilgilendirir. ABİHA'nın 275. maddesine göre, Avrupa Birliği Adalet Divanı, ortak dış ve güvenlik politikasına ilişkin hükümler veya bu hükümler temelinde kabul edilen tasarruflar konusunda yetkili değildir. Ancak Divan, Avrupa Birliği Antlaşmasının 40. maddesine uyulup uyulmadığının kontrol edilmesine ve Konsey tarafından Avrupa Birliği Antlaşmasının V. Başlığının 2. Bölümü temelinde gerçek veya tüzel kişilere karşı kabul edilen kısıtlayıcı tedbirler öngören kararların hukuka uygunluğunun denetlenmesine ilişkin olarak, ABİHA'nın 263. maddesinin 4. paragrafında öngörülen şartlara uygun olarak açılan davalarda karar verme yetkisine sahiptir.

Bununla birlikte, Taslak Anlaşma'ya göre AİHM AB ortak dış ve güvenlik politikası kapsamında gerçekleştirilen işlem ve eylemlerin AİHS'ye uygunluğunu denetleyebilecektir. Divan'a göre, ABAD'a yargı yetkisi tanınmayan bu konularda AİHM'ye yargı yetkisi tanımak bir anlamda AB organı olmayan AİHM'ye münhasır bir yargı yetkisi tanımak anlamına gelir.⁴³ Divan bu durumu kabul edilemez olarak değerlendirmiştir. Bu nedenle Taslak Anlaşma, AB ortak dış ve güvenlik politikası kapsamında gerçekleştirilen işlem ve eylemlerin yargısal denetimine ilişkin AB hukukunun özel düzenlemelerini dikkate almamıştır. Bununla birlikte Hukuk Sözcüsü *Kokott*, ABAD'ın yargı yetkisi dışında tutulan AB ortak dış ve güvenlik politikası kapsamında gerçekleştirilen işlem ve eylemlerin yargısal denetiminin üye devletlerin ulusal mahkemelerince yerine getirileceğinden bireylerin etkin yargısal koruma altında olduğunu, ayrıca AİHM'ye ABAD'a nazaran daha kapsamlı bir yargı yetkisi tanınmasının AB'nin uluslararası yapısını tehlikeye atmayacağını ve bahse konu mevzuda bir yargı yetkisi ihtilafının çıkmasının söz konusu olmadığını dile getirmiştir.

ABAD'ın bireysel hakların daha etkin korunmasını sağlayacak şekilde AB vatandaşlarının AB ortak dış ve güvenlik politikası kapsamında gerçekleştirilen işlem ve eylemlerin yargısal denetimine ilişkin AİHM'ye başvuru olanağını da elde etmelerine karşı çıkma anlamına gelen bu görüşü ikna edici değildir. Kaldı ki ABAD'ın bu argümanının, AB ortak dış ve güvenlik politikası kapsamında gerçekleştirilen işlem ve eylemlerin Lahey Uluslararası Adalet Divanı önünde yargısal denetime tâbi olması halinde problem yaratması da söz konusudur.

⁴³ *Opinion 2/13*, [255] numaralı paragraf.

SONUÇ

ABAD yaptığı değerlendirmeler sonucunda AB'nin AİHS'ye katılımını öngören Taslak Anlaşmanın AB hukukuna uygun olmadığını belirtmiştir. Bu kanaatini ortaya koyarken Divan 2/13 sayılı görüşünün önemli bir kısmını AB hukukunun 'kendine özgü niteliklerine' vurgulayarak ortaya koymuştur. Kendine özgü nitelikler olarak da AB hukukunun üstünlüğü, doğrudan etkisi, sınırlı yetki ilkesi, kurumsal yapısı,⁴⁴ sadakat ilkesi ve karşılıklı güven ilkesi⁴⁵ ve temel hakları koruma isteği gösterilmiştir. Divan, AB hukukunun gerek üye devletlerin ulusal hukuku gerekse uluslararası hukuk karşısındaki özerkliğinin altını çizmiştir.⁴⁶ AB hukukunun özerkliği ile kendine özgü niteliklerinin yanı sıra AB hukukunun yorumlanması ile yeknesak, tutarlı bir şekilde uygulanmasını sağlamak üzere bir yargı düzeni de oluşturulmuştur. Bu yargı düzeni açısından da ön karar usulü temel bir işlev görmektedir. Özetle, söz konusu Taslak Anlaşma, AB hukukunun bazı niteliklerini göz ardı ettiğinden ve bazı kaygıları karşılayacak şekilde düzenlenmediğinden tekrar gözden geçirilmesi gerekmektedir. Burada bir yandan ABAD'ın anılan görüşünün hukuki ve politik boyutlarının, bir yandan da ABAD ile AİHM arasındaki üstünlük mücadelesinin izlerini görmek mümkündür. Bu nedenle, ABAD'ın 2/13 sayılı görüşünün politik açıdan etkilerinin olduğu da bir gerçektir.

AB'nin mevcut yapısını belirleyen 2009 tarihli Lizbon Antlaşması'nda, AİHS'ye taraf olmak bir hedef olarak belirlenmiştir. AB liderleri de sözleşmeye katılıma 2013'te yeşil ışık yakmıştı. ABAD'ın 2/13 sayılı görüşünde ortaya koyduğu temel problemlerin aşılması ise kolay olmayacaktır. Örneğin, ABAD'ın AB açısından AİHS'de tanınan hak ve özgürlüklerin koruma düzeyini (sınırını) AB'nin Temel Haklar Şartında tanınan hak ve özgürlüklerin sınırları olarak değerlendirmesi AİHS'nin amaç ve hedefleriyle uyumlu değildir.

Bununla birlikte ABAD'ın 2/13 sayılı görüşünün hiçbir kısmında AB'nin AİHS'ye katılımına karşı çıkılmamış, bu bağlamda kapılar kapatılmamış veya AİHM'yi veya içtihadını eleştiren bir argüman ileri sürülmemiştir. Sonuç olarak, ABAD'ın 2/13 sayılı görüşünde ortaya konulan görüşlerin muhatabı AB'nin AİHS'ye katılımına ilişkin Taslak Anlaşma'nın hazırlanmasında etkin rol alan AB yetkilileridir. Bu nedenle, AB yetkililerinin ABAD'ın 2/13 sayılı görüşünde belirtilen kaygıları giderecek değişiklikleri yapmaları beklenmektedir. Ancak anılan kararda ifade edilen bazı gerekçelerin karşılanması oldukça zor görünmektedir. Örneğin, ABAD, Taslak Anlaşmanın ABİHA ile uyumluluğunun ancak, AB hukuku bağlamında AİHS'nin uygulanmasıyla ilgili AB üyesi devletlerle AB arasında veya AB üyesi devletler arasında nüksedecek ihtilaflar yönünden AİHM'nin yargı yetkisinin açıkça hariç tutulması halinde mümkün olacağını belirtmiştir. AB'nin bağıtladığı uluslararası anlaşmalarda, ABİHA'nın 344. maddesiyle tezat teşkil eden durumlarla ilgili bu yönde bir istisna düzenlemesi, sık rastlanan bir durum değildir. Öte yandan, böyle bir istisna düzenlemesinin tek başına AB hukukunun özerkliğini sağlaması da kuşkuludur.

⁴⁴ *Opinion 2/13*, [165] ve [166] numaralı paragraflar.

⁴⁵ *Opinion 2/13*, [168] numaralı paragraf.

⁴⁶ *Opinion 2/13*, [170] numaralı paragraf.

KAYNAKÇA

- COSTELLO Cathryn, (2006). ‘The Bosphorus Ruling of the European Court of Human Rights: Fundamental Rights and Blurred Boundaries in Europe’, **Human Rights Law Review**, Vol. 6, Nu.1, ss. 87-130, s. 91.
- CREMONA Marise, (2010). ‘Defining Competence In EU External Relations: Lessons from the Treaty Reform Process’, Editörler: **Alan Dashwood and M. Maresceau**, **Law and Practice of EU External Relations – Salient Features of a Changing Landscape**, Cambridge University Press, Cambridge s. 47
- DE HERT Paul and Korenica Fisnik, (2012). ‘The Doctrine of Equivalent Protection: Its Life and Legitimacy Before and After the European Union's Accession to the European Convention on Human Rights’, **German Law Journal**, Vol. 13, Nu. 7, ss. 874-895, s. 889.
- DE VRIES, Sybe A., (2013). ‘EU and ECHR: Conflict or Harmony?’, 9(1) **Utrecht Law Review**, Vol. 78, Nu. 1, ss.78-79.
- DOBLHOFF-DIER Rosmarie and Kusmierczyk Sandra, (2013). ‘Present and Future Relations between the ECJ and the ECtHR with Special Consideration to the Draft Accession Agreement’, **Vienna International Constitutional Law Journal**, Vol. 7, Nu. 3, s. 351.
- DOUGLAS-Scott Sionadh, (2011) ‘The European Union and Human Rights after the Treaty of Lisbon’, **Human Rights Law Review**, Vol. 11, Nu. 4, ss. 645-682, s. 645.
- GREER Steven and Williams Andrew (2009), ‘Human Rights in the Council of Europe and the EU: Towards “Individual”, “Constitutional” or “Institutional Justice”?’, **European Law Journal**, Vol. 15, Nu.4, ss. 462-481, s 464.
- JACQUÉ Jean Paul, (1993). ‘The Convention and the European Communities’, Editörler: **Macdonald, Matscher and Petzold**, **The European System for The Protection of Human Rights**, Nijhoff, s. 889.
- HARPAZ Guy, (2009). The European Court of Justice and its relations with the European Court of Human Rights: The quest for enhanced reliance, coherence and legitimacy, **Common Market Law Review**, 46, ss. 105-141. s.114-115.
- KUHNERT Kathrin, (2006). ‘Bosphorus – Double standards in European human rights protection?’ **Utrecht Law Review**, Vol. 2, Nu. 2, ss. 177-189, s. 186;
- LOCK Tobias, (2010). ‘Beyond Bosphorus: The European Court of Human Rights’ Case Law on the Responsibility of Member States of International Organisations under the

- European Convention on Human Rights' **Human Rights Law Review**, Vol. 10, Nu. 3, ss. 529-545, s. 529.
- LOCK Tobias, (2012). 'End of an epic? The Draft Agreement on the EU's Accession to the ECHR', **Yearbook of European Law** 162, Vol. 31, Nu. 1, ss. 162-197.
- PEERS Steve, Hervey Tamara, Kenner Jeff and Ward Angela, (2004). **The EU Charter of Fundamental Rights The EU Charter of Fundamental Rights A Commentary**, Hart Publishing, London.
- PESCATORE Pierre, (1988). 'La Cour de justice des Communautés européennes et la Convention européenne des Droits de l'Homme', Editörler: **Franz Matscher ve Herbert Petzold, Protecting human rights: the European dimension: studies in honour of Gérard J. Wiarda**, Carl Heymanns Verlag KG, s. 450.
- PIELMANN Dean, (1999). "Human rights case law in the Strasbourg and Luxembourg Courts: Conflicts, inconsistencies and complementarities", Editörler: **P. Alston, M. Butselo & J. Heenan, The EU and Human Rights**, Oxford University Press, Oxford, s. 757-780.
- POLAKIEWICZ Jörg, (2013). 'EU law and the ECHR: Will the European Union's Accession square the Circle?', **European Human Rights Law Review**, ss. 592-605.
- SALTİNYTE Loreta, (2010). 'European Union Accession to the European Convention on Human Rights: Stronger Protection of Fundamental Rights in Europe?' **Jurisprudencija/Jurisprudence**, 2 (120) ss. 177-196, s. 185-186 (https://www.mruni.eu/lt/mokslo_darbai/st/archyvas/dwn.php?id=257191) (10.01.2015).
- SCHERMERS Henry, (1978). "The European Communities under the European Convention on Human Rights", **Legal Issues of Economic Integration**, Cilt: 5, Sayı: 1, ss. 1-8.
- VERSTICHEL Annelies, (2005). 'European Union Accession to the European Convention on Human Rights', Editörler: **Paul Lemmens and Wouter Vandenhoele, Protocol No 14 and the Reform of the European Court of Human Rights**, Intersentia Publishers, Antwerpen, s. 128.
- ZWANENBURG Marten, (2005). **Accountability of Peace Support Operations**, Leiden and Boston: Martinus Nijhoff Publishers, s. 111.